

Assessment of factors affecting the reduction of social deprivation among residents of informal settlements in Mashhad (Case Study: Golshahr Neighborhood)

Abolfazl mansouri etminan^{1*}, Maryam Bayrami²

1. PhD student in Geography and Urban Planning, University of Tehran, Iran. ()

2. PhD student in Geography and Urban Planning, University of Tehran, Iran.

Received: 2024/10/28

Accepted: 2025/03/11

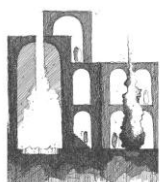
Research Paper

Abstract

Today, one of the most important spatial-physical challenges of cities is the expansion of informal settlements. Based on the content analysis of various researches, the residents of informal settlements are facing many problems. But in the meantime, one of the most important challenges of these residents is the feeling of deprivation and social exclusion. A problem that in practice has led to an increase in the social, economic, and political divide as well as the dissatisfaction of the residents of such settlements at the city level. The present research has been conducted in order to Assessment the factors affecting the reduction of social deprivation among the residents of Golshahr neighborhood of Mashhad. In this research, based on qualitative content analysis, effective factors on reducing social deprivation at the level of Golshahr neighborhood of Mashhad have been compiled. In the following, by referring to 40 experts and elites related to the topic of this research, using the hierarchical analysis method, these factors have been prioritized. The results of this research show that meeting the needs and access to the necessary facilities and services, recognizing the right to security of possession and residence, promoting awareness, knowledge and literacy level, training and job skills training, social involvement and participation, developing the necessary infrastructure and superstructure, enhancing environmental cleanliness and networking and expanding social networks are among the effective factors in reducing social deprivation among the residents of Golshahr neighborhood in Mashhad. From the point of view of experts, recognition of the right to security of possession and residence (with a score of 0.258), involvement and social participation (with a score of 0.219), and the development of the necessary infrastructure and superstructure (with a score of 0.150) are in the first to third places in terms of the most impact.

Keywords: Urban Poverty, Social Deprivation, Informal Settlements, Golshahr Neighborhood of Mashhad

* Corresponding author's Email: mandana.darvishian@gmail.com

ارزیابی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی شهر مشهد (مورد پژوهی: محله گلشهر)

ابوالفضل منصوری اطمینان^{۱*}، مریم بایرامی^۲

۱. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

۲. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تهران، ایران.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱

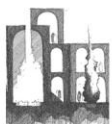
چکیده

امروزه یکی از مهم‌ترین چالش‌های فضایی- کالبدی شهرها، گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی است. مبتنی بر تحلیل محتوای پژوهش‌های گوناگون، ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی با مشکلات عدیده‌ای مواجه هستند؛ اما در این بین، یکی از مهم‌ترین چالش‌های این ساکنان، احساس محرومیت و طردشدگی اجتماعی است. مسئله‌ای که در عمل منجر به افزایش شکاف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و همچنین نارضایتی ساکنان این گونه سکونتگاه‌ها در سطح شهرها شده است. پژوهش حاضر در راستای ارزیابی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد انجام گرفته است. در این پژوهش، مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی، به تدوین عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر شهر مشهد اقدام شد و در ادامه با مراجعه به ۴۰ نفر از متخصصان و نخبگان مرتبط با موضوع این پژوهش، با استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی به اولویت‌بندی این عوامل پرداخته شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که برآوردن نیازها و دسترسی به امکانات و خدمات لازم، به رسمیت شناختن حق امنیت تصرف و سکونت، ارتقای آگاهی، دانش و سطح سواد، آموزش و مهارت‌آموزی شغلی، درگیرسازی و مشارکت‌خواهی اجتماعی، توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی لازم، بهگشت پاکیزگی محیطی و شبکه‌سازی و گسترش شبکه‌های روابط اجتماعی از جمله عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد محسوب می‌شوند و همچنین از دید متخصصان، به رسمیت شناختن حق امنیت تصرف و سکونت (با امتیاز ۰/۲۵۸)، درگیرسازی و مشارکت‌خواهی اجتماعی (با امتیاز ۰/۲۱۹) و توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی لازم (با امتیاز ۰/۱۵۰) از حیث تأثیرگذاری بیشتر به ترتیب در جایگاه‌های اول تا سوم قرار دارند.

کلمات کلیدی: فقر شهری، محرومیت اجتماعی، سکونتگاه‌های غیررسمی، محله گلشهر شهر مشهد

* نویسنده مسئول: mansouri.etminan@ut.ac.ir

مقدمه

امروزه شهری شدن جهان و افزایش جمعیت شهرها مسئله‌ای جهانی و فراینده محسوب می‌شود (United Nations, 2019) و متأثر از این افزایش روزافزون شهرنشینی (متأثر از انقلاب صنعتی و نظام سرمایه‌داری)، بیشتر شهرهای کشورهای جهان و ازجمله شهرهای کشورهای درحال توسعه با چالش‌های فزاینده‌ای ازجمله افزایش شتابان جمعیت و کاهش منابع، تغییرات جمعیتی، رشد فقر، کاهش شاخص‌های کیفیت زندگی، آلودگی‌های محیط‌زیستی، تغییرات آب و هوایی و غیره روبرو هستند که این مسائل، پایداری و آینده شهرها را با چالش‌های عدیده‌ای روبرو نموده است (شرکت بازآفرینی شهری ایران، ۱۳۹۷)؛ اما دراین‌بین، یکی از مهم‌ترین چالش‌های فضایی- کالبدی شهرها، گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی بوده که طی دهه‌های اخیر روندی روزافزونی به خود پیدا نموده است (Amado et al, 2018).

سکونتگاه‌های غیررسمی شهری یکی از نموده‌های فضایی- کالبدی فقر شهری بوده که در درون یا مجاور شهرها (به‌ویژه شهرهای بزرگ) به شکل خودرو، فاقد مجوز و برنامه‌ریزی، با تجمعی از اقشار کم‌درآمد و سطح نازلی از کمیت و کیفیت زندگی شکل گرفته‌اند (Sofianou, 2015). بر اساس گزارش سازمان ملل متحد، اسکان غیررسمی، چالش اصلی هزاره سوم معرفی شده است و طبق گزارش این سازمان، در جهان از هر ۶ نفر، یک نفر در سکونتگاه‌های غیررسمی زندگی می‌کند (آسوبار، ۱۳۹۸).

مبتنی بر تحلیل محتوای پژوهش‌های گوناگون، ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی و ازجمله ساکنان محله اسکان غیررسمی گلشهر شهر مشهد با مسائل و مشکلات عدیده‌ای ازجمله کمبود امکانات و خدمات شهری، دسترسی پایین به خدمات محلی، اشتغال در بخش‌های غیرمولد، عدم جذب در نظام اقتصادی شهری، نارسایی در زیرساخت‌های تأمین آب آشامیدنی، راه، فاضلاب، عدم مالکیت قانونی بر زمین، جدا افتادگی فضایی، اجتماعی، سیاسی و غیره از شهر مواجه هستند (شرکت بازآفرینی شهری ایران، ۱۳۹۷؛ علی‌تاجر و همکاران، ۱۳۹۵؛ Olufemi & Pauline, 2018)؛ اما دراین‌بین، یکی از مهم‌ترین چالش‌های این ساکنان، احساس محرومیت و طردشدگی اجتماعی است.

محرومیت اجتماعی وضعیتی است که در آن، افراد از دسترسی به حقوق مختلف، فرصت‌ها و منابعی که به‌طورمعمول برای زیست و زندگی آن‌ها در نظر گرفته شده، منع شده باشند که این موارد شامل درگیر نکردن آن‌ها در فرایندهای اجتماعی و سیاسی جامعه و همچنین دسترسی پایین آن‌ها به خدمات و امکانات موردنیاز و غیره است (Prattley et al, 2020)؛ بنابراین، این مسئله منجر به افزایش شکاف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، افزایش مسائل روانی و سلامتی و همچنین نارضایتی شهروندان در سطح شهرها می‌شود (Department for International Development, 2005). بدین ترتیب، چاره‌جویی برای کاهش محرومیت اجتماعی در سطح سکونتگاه‌های انسانی و ازجمله شهرها به‌عنوان ضرورتی اجتناب‌ناپذیر مطرح است.

مبتنی بر تحلیل محتوای پژوهش‌های مختلف، مواردی ازجمله یادگیری و آموزش، توانمندسازی و مقتدرسازی، درگیرسازی اجتماعی، تقویت دسترسی شهروندان به خدمات و امکانات موردنیازشان، توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی همچون شبکه دفع آب‌های سطحی، فاضلاب و غیره می‌توانند در کاهش محرومیت اجتماعی در سطح شهرها مثر ثمر باشد (Poverty Strategy Document, 2015). با این تفاسیر، پژوهش حاضر در راستای ارزیابی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر شهر مشهد انجام گرفته است. بدین ترتیب، در این پژوهش پس از مرور مبانی و مفاهیم نظری مرتبط، مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی و

متناسب با شرایط محلات سکونتگاه‌های غیررسمی شهر مشهد، به تدوین عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر این شهر اقدام و در ادامه با مراجعه به ۴۰ نفر از متخصصان و نخبگان مرتبط با موضوع این پژوهش و آشنا به مورد پژوهی، با بهره‌گیری از روش گلوله‌برفی و با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی و در محیط نرم‌افزار اکسپرت جویس به اولویت‌بندی این عوامل مبادرت می‌شود. جدول ۱ پیشینه پژوهش حاضر را نشان می‌دهد.

جدول (۱). پیشینه پژوهش

پژوهشگران	سال	عنوان پژوهش	برونداد پژوهش
سفیری و میرزائی	۱۴۰۱	تجربه زیسته دختران حاشیه‌نشین از مفهوم «محرومیت»: مورد مطالعه منطقه حاشیه‌نشین دولت‌آباد استان کرمانشاه	زندگی در منطقه حومه شهر، دختران را با مسائل متعددی روبه‌رو می‌کند که این امر نه تنها از بسترهای آسیب‌پذیر اقتصادی و اجتماعی فضای حاشیه شهری، تا حدودی از طرح‌واره‌های ذهنی آن‌ها نشأت می‌گیرد.
فروغ‌زاده	۱۴۰۱	بررسی تجربه محرومیت در میان زنان با تأکید بر خانواده و محله (مورد مطالعه: زنان ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی التیمور مشهد)	زنان در شبکه روابط اجتماعی، قدرت و منزلت اجتماعی و بالاخره دسترسی به منابع و فرصت‌ها، محرومیت‌هایی را تجربه کرده‌اند. طوری که نبود خدمات و امکانات در محل سکونت، هم‌تراز نبود درآمد و هزینه خانواده در شرایط اقتصادی کنونی، همچنین ایجاد موانع یا محدودیت از سوی همسر در دسترسی یا استفاده از فرصت‌های محدود و موجود، زمینه‌هایی برای ایجاد محرومیت و نارضایتی زنان ایجاد کرده است.
صابری‌فر	۱۴۰۰	بررسی اثر احساس محرومیت بر بهزیستی اجتماعی در بافت‌های ناکارآمد شهری (نمونه موردی: شهر مشهد)	پاسخگویان احساس محرومیت تا حدودی بالا و سطح بهزیستی اجتماعی پایینی دارند و رابطه بین گویه‌ها و مؤلفه‌های محرومیت با بهزیستی اجتماعی و ابعاد آن در بین نمونه مورد بررسی، معنادار و معکوس است.
جوانمرد	۱۴۰۰	بررسی جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر محرومیت اجتماعی در بین جوانان ۱۹ تا ۳۰ ساله شهر کهنوج	از بین عوامل ساختاری، عوامل اجتماعی مؤثر بر محرومیت اجتماعی بیشترین تأثیر و از میان عوامل تأثیرگذار بر عامل ساختاری به ترتیب، عوامل اقتصادی، فرهنگی و سیاسی نقش داشتند.
مختارزاده و همکاران	۱۳۹۸	تحلیل ارتباط میان جدا افتادگی کالبدی و محرومیت چندگانه در مناطق شهری؛ بررسی موردی: محلات شهر اصفهان	ارتباط معنادار قوی و مستقیمی میان جدا افتادگی فضایی و محرومیت چندگانه محلات شهر اصفهان وجود دارد، طوری که با کاهش جدا افتادگی، سطح محرومیت محلات نیز کاهش می‌یابد و بالعکس؛ همچنین ابعاد اجتماعی-اقتصادی محرومیت بیش از ابعاد کالبدی با جدا افتادگی فضایی-کالبدی محلات همبستگی دارند.
Poverty Strategy Document	2015	سیاست راهبردی ملی برای کاهش فقر و محرومیت اجتماعی	در این پژوهش به بررسی برخی از سیاست‌های کاهش فقر و محرومیت اجتماعی از جمله یادگیری و آموزش، توانمندسازی، درگیرسازی اجتماعی، دسترسی به خدمات و امکانات و غیره اشاره شده است.

(منبع: نگارندگان)

مبانی نظری پژوهش

یکی از پدیده‌های عمده ناپایدار کننده شهری، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، گونه‌ای شهرنشینی با مشکلات حاد موسوم به سکونتگاه‌های غیررسمی است که بنا بر مشاهدات جهانی در حال گسترش فزاینده است،

طوری که بر اساس گزارش سازمان ملل متحد، اسکان غیررسمی، چالش اصلی هزاره سوم معرفی شده است و طبق گزارش این سازمان، در جهان از هر ۶ نفر، یک نفر در سکونتگاه‌های غیررسمی زندگی می‌کند (آسوبار، ۱۳۹۸). سکونتگاه‌های غیررسمی، ناظر بر محل اسکان بخشی از جمعیت شهری در جهان سوم است که خارج از بازار رسمی زمین و مسکن و بر پایه قواعد و قول و قرارهای خاص خود، به دست خود ساکنان این‌گونه مکان‌ها ساخته شده است (ایراندوست، ۱۳۸۸). در حقیقت، سکونتگاه‌های غیررسمی شهری یکی از نموده‌های فضایی-کالبدی فقر شهری بوده که در درون یا مجاور شهرها (به‌ویژه شهرهای بزرگ) به شکل خودرو، فاقد مجوز و برنامه‌ریزی، با تجمعی از اقشار کم‌درآمد و سطح نازلی از کمیت و کیفیت زندگی شکل گرفته‌اند (Sofianou, 2015). بدین ترتیب، سکونتگاه‌های غیررسمی بخشی از بافت شهری هستند که عمدتاً مهاجرین روستایی و تهیدستان شهری را در خود جای داده‌اند و بدون مجوز و خارج از برنامه‌ریزی رسمی و قانونی توسعه شهری (طرح‌های جامع و تفصیلی) در درون و خارج از محدوده قانونی شهرها به صورت خودرو به وجود آمده‌اند (ایراندوست و همکاران، ۱۳۹۳). این سکونتگاه‌ها عمدتاً فاقد سند مالکیت هستند و از نظر ویژگی‌های کالبدی و برخورداری از خدمات و زیرساخت‌های شهری به شدت دچار کمبود هستند (جدول ۲).

جدول (۲). شاخصه‌های سکونتگاه‌های غیررسمی در ابعاد مختلف

شاخصه‌های سکونتگاه‌های غیررسمی در ابعاد مختلف	
ابعاد	شاخصه‌ها
اجتماعی	- نرخ بالای مهاجرت - بالا بودن تراکم جمعیتی - بالا بودن آسیب‌های اجتماعی - پایین بودن سطح سواد و آموزش - نارضایتی ناشی از کمبود امکانات و خدمات - همبستگی پایین بین اقوام ساکن
اقتصادی	- اشتغال در بخش‌های غیررسمی و غیرمولد - بیکاری و نبود فرصت‌های شغلی - فقر و ناتوانی ساکنان - فقدان توانمندی حرفه‌ای و مهارت شغلی
محیطی	- آسیب‌پذیری بالا ناشی از شیوه ساخت کم کیفیت - نفوذپذیری پایین و عرض کم معابر - ریزدانی بناها - مبلمان و تجهیزات محلی نامناسب و ناکافی - نارسایی در زیرساخت‌های حیاتی - کمبود فضاهای سبز - پاکیزگی پایین محیط‌زیست
نهادی	- عدم مالکیت قانونی بر زمین و مسکن - نبود متولی مشخص - نبود امنیت تصرف - عدم درگیرسازی در مسائل مدیریتی شهر

(منبع: تحلیل محتوای نگارندگان به استناد از آسوبار، ۱۳۹۸؛ ایراندوست و همکاران، ۱۳۹۳؛ سرور و روستا، ۱۳۹۳؛ Farouk Hassan, 2012).

بدین ترتیب، ساکنان این گونه سکونتگاه‌ها، با مسائل و مشکلات عدیده‌ای روبرو هستند؛ اما در این بین، یکی از مهم‌ترین چالش‌های ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی، احساس محرومیت و طردشدگی اجتماعی آن‌ها است. محرومیت به‌طور ضمنی، ناظر به موقعیت نابرابر میان اجزای یک جامعه است. در حقیقت، موقعیتی که در آن برخی از شهروندان در مقایسه با دیگران از امکانات، امتیازها و بهره‌مندی‌های بیشتری بهره‌مندند و اعضای گروه محروم در سنجش میان وضعیت خود و گروه‌های دیگر به احساسی دست می‌یابند که محرومیت نامیده می‌شود (سفیری و میرزائی، ۱۴۰۱).

از این منظر، محرومیت اجتماعی وضعیتی است که در آن، افراد از دسترسی به حقوق مختلف، فرصت‌ها و منابعی که به‌طور معمول برای زیست و زندگی آن‌ها در نظر گرفته شده، منع شده باشند که این موارد شامل درگیر نکردن آن‌ها در فرایندهای اجتماعی و سیاسی جامعه و همچنین دسترسی پایین آن‌ها به خدمات و امکانات مورد نیاز و غیره است (Prattley et al, 2020). در حقیقت، محرومیت اجتماعی با نبود امتیازات و پاداش‌های اجتماعی همراه است و به سبب تأثیرگذاری بر فرد و جامعه، کیفیت زندگی و سلامت جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به بیانی بهتر، محرومیت اجتماعی صرفاً در ارتباط با مفاهیم مادی و فقر نیست، بلکه به معنای نسبی پاداش‌های جامعه اعم از حیثیت، قدرت، منزلت اجتماعی و فرصت‌های مشارکت است و به‌نوعی حقوق شهروندی و سیاسی را در برمی‌گیرد و حتی به نابرابری جنسیتی نیز مربوط می‌شود (فروغزاده، ۱۴۰۱).

بدین ترتیب، ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی به‌واسطه بی‌قدرتی، انزوا، بی‌پولی، بی‌سواد و ناآگاهی نمی‌توانند زیر بار مسائل و مشکلات عدیده این سکونتگاه‌ها رهایی یابند و هرروز مشکلی به مشکلاتشان افزوده می‌شود و از این رو، مانند باتلاقی در تله فقر و محرومیت فرو می‌روند که این مسئله منجر به افزایش شکاف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، افزایش مسائل روانی و سلامتی و همچنین نارضایتی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی در سطح شهرها می‌شود (Department for International Development, 2005). مبتنی بر تحلیل محتوای پژوهش‌های مختلف، موارد زیر به‌نوعی می‌توانند در کاهش محرومیت اجتماعی در سطح سکونتگاه‌های غیررسمی شهرها مثر ثمر باشند (Poverty Strategy Document, 2015؛ فروغزاده، ۱۴۰۱؛ سفیری و میرزائی، ۱۴۰۱):

- ❖ یادگیری و آموزش ساکنان
- ❖ توانمندسازی و مقتدرسازی ساکنان
- ❖ درگیرسازی اجتماعی
- ❖ تقویت دسترسی ساکنان به خدمات و امکانات مورد نیازشان
- ❖ توسعه مبلمان و تجهیزات محلی مناسب
- ❖ افزایش سرانه فضاهای خدماتی
- ❖ به رسمیت شناختن حق امنیت تصرف و مالکیت ساکنان
- ❖ بهبود پاکیزگی محیطی این محلات
- ❖ توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی همچون شبکه دفع آب‌های سطحی، فاضلاب و غیره
- ❖ ارتقای سطح سواد ساکنان
- ❖ مشخص کردن متولی و نهادهای مسئول بهبود وضعیت این محلات
- ❖ جذب ساکنان در نظام اقتصادی و اجتماعی شهر

روش انجام پژوهش

پژوهش حاضر در راستای ارزیابی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر شهر مشهد انجام گرفته است. بدین ترتیب، این پژوهش، از حیث روش جز پژوهش‌های کمی- کیفی، از حیث هدف جزء پژوهش‌های کاربردی و از حیث ماهیت، جزء پژوهش‌های توصیفی- تحلیلی است؛ بنابراین در این پژوهش پس از مرور مبانی و مفاهیم نظری مرتبط، مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی و متناسب با شرایط محلات سکونتگاه‌های غیررسمی شهر مشهد، به تدوین عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر این شهر اقدام شده است. تحلیل محتوا، یک روش پژوهش از نوع تفسیری غیر سرزده است که به منظور مطالعه و تحلیل داده‌های کیفی متنی استفاده می‌شود. در ادامه با مراجعه به ۴۰ نفر از متخصصان و نخبگان مرتبط با موضوع این پژوهش و آشنا به مورد پژوهی، با بهره‌گیری از روش گلوله برفی و با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی و در محیط نرم‌افزار اکسپرت جویس به اولویت‌بندی این عوامل مبادرت شده است.

فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی به‌عنوان یکی از معروف‌ترین فنون تصمیم‌گیری چندمنظوره، روشی است منعطف، قوی و ساده که برای تصمیم‌گیری در شرایطی که معیارهای تصمیم‌گیری متضاد، انتخاب بین گزینه‌ها را با مشکل مواجه می‌سازد، مورد استفاده قرار می‌گیرد. این روش ارزیابی چند معیاری، ابتدا در سال ۱۹۸۰ به وسیله توماس ال ساعتی پیشنهاد گردید و تاکنون کاربردهای متعددی در علوم مختلف داشته است (دلبری و داودی، ۱۳۹۱). مراحل کلی فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی به شرح ذیل است (موسوی و یزدانی چهاربرج، ۱۳۹۴):

□ **ساخت سلسله‌مراتبی؛** در این مرحله، مسئله تعریف می‌شود و هدف از تصمیم‌گیری به‌صورت

سلسله‌مراتبی از عوامل و عناصر تشکیل‌دهنده تصمیم، ترسیم می‌شود.

□ **ماتریس مقایسه دویه‌دو؛** غیر از سطح اول سلسله‌مراتب تصمیم یعنی هدف، در بقیه سطوح (معیارها،

زیرمعیارها و گزینه‌ها) باید عناصر هر سطح با یکدیگر مقایسه دویه‌دو شوند و تشکیل ماتریس مقایسه دویه‌دو را بدهند.

□ **محاسبه وزن نسبی؛** برای محاسبه ضریب اهمیت معیارها و گزینه‌ها، روش‌های متعددی ایجاد شده است

که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: مجموع سطری، مجموع ستونی، میانگین حسابی و میانگین هندسی.

□ **سازگاری سیستم؛** یکی از مزایای AHP کنترل سازگاری سیستم است. این روش این امکان را به

تصمیم‌گیرنده می‌دهد که در صورت ناسازگاری در قضاوت‌های شخصی اشکال را به تصمیم‌گیرنده گزارش دهد.

معرفی مورد پژوهی

محله اسکان غیررسمی گلشهر در شمال شرقی شهر مشهد و در ناحیه ۳ از منطقه ۵ آن واقع شده است. این محله با مساحتی به وسعت ۲۱۶/۷۹ هکتار از شمال به خیابان پنج‌تن و کوی شیخ حسن، از غرب به کمربندی صد متری از جنوب به بزرگراه ۷۵ متری رضوی و از شرق به کال اقبال محدود شده است (شکل ۱). محله اسکان غیررسمی گلشهر تا سالیان نه‌چندان دور جزء اراضی پیرامون شهر مشهد قرار داشته و با توسعه شهر در میان بافت شهری قرار گرفته است. در حقیقت، این محله در سیر تاریخی شهر تا سال ۱۳۵۵ جز محدوده شهری محسوب نمی‌شده و پس از آن با گسترش شهر به تدریج وارد بافت شهری شده است.

شکل (۱). موقعیت محله گلشهر در شهر مشهد

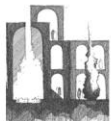
بر اساس آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵، محله اسکان غیررسمی گلشهر شهر مشهد دارای ۳۲۳۰۲ نفر جمعیت بوده که ۱۶۰۴۵ نفر از آن مرد و ۱۶۲۵۷ نفر نیز زن بودند؛ همچنین این محله در این سال، ۸۱۱۱ خانوار داشته است که با این تفاسیر، بعد خانوار و نسبت جنسی محله گلشهر بر اساس آخرین سرشماری به ترتیب برابر با ۳/۹۸ خانوار و ۹۸/۷۰ بوده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵).

یافته‌های پژوهش

در این بخش در راستای حصول به هدف اصلی این پژوهش با استفاده از تحلیل محتوای کیفی پژوهش‌های گوناگون و متناسب با شرایط محلات سکونتگاه‌های غیررسمی شهر مشهد، به ارزیابی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر این شهر اقدام می‌شود و در ادامه مبتنی بر پرسشگری از ۴۰ نفر از متخصصان و نخبگان، به اولویت‌بندی این عوامل با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی و در محیط نرم‌افزار اکسپرت جویس پرداخته می‌شود؛ اما از آنجاکه روش اصلی این پژوهش مبتنی بر پیمایش اجتماعی (ابزار پرسشنامه) بوده است، ابتدا به تشریح یافته‌های توصیفی این پژوهش مبادرت می‌شود.

□ یافته‌های توصیفی پژوهش

همان‌طور که اشاره شد، در این پژوهش به‌منظور ارزیابی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر شهر مشهد، اقدام به پیمایش اجتماعی با ابزار پرسشنامه شده است. بدین منظور به‌صورت هدفمند و با بهره‌گیری از روش گلوله برفی، ۴۰ نفر از متخصصان و نخبگان مرتبط با حوزه این پژوهش و آشنا به موردپژوهی در سطح شهر مشهد، مورد پرسشگری واقع‌شده‌اند که آمار توصیفی مربوط به آن‌ها در جدول ۳ آورده شده است.

جدول (۳). یافته‌های توصیفی پژوهش

یافته‌های توصیفی پژوهش			
شاخصه‌های پرسش‌شوندگان	توصیف	فراوانی (تعداد)	سهم (درصد)
توزیع جنسی	مرد	۲۳	۵۷/۵
	زن	۱۷	۴۲/۵
توزیع سنی	زیر ۳۰ سال	۱۴	۳۵
	۳۰ تا ۴۰ سال	۱۱	۲۷/۵
	۴۱ تا ۵۰ سال	۱۰	۲۵
	بیش از ۵۰ سال	۵	۱۲/۵
میزان تحصیلات	لیسانس	۱۳	۳۲/۵
	فوق‌لیسانس	۱۹	۴۷/۵
	دکتری تخصصی	۸	۲۰

(منبع: نگارندگان)

□ تدوین عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی

همان‌طور که اشاره شد، این پژوهش به‌منظور ارزیابی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر شهر مشهد انجام گرفته است. بدین ترتیب، در این بخش با استفاده از تحلیل محتوای پژوهش‌های گوناگون و مبتنی بر میزان تکرار این عوامل، مطابق با جدول ۴ به تدوین این عوامل در سطح محله گلشهر شهر مشهد اقدام شده است.

جدول (۴). تدوین عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی

مجموع	منابع						عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی
	Department for International Development (2005)	Poverty Strategy Document (2015)	Prattley et al (2020)	صابری‌فر (۱۴۰۰)	سفیری و میرزائی (۱۴۰۱)	فروغزاده (۱۴۰۱)	
۳	-	-	✓	✓	-	✓	توسعه فضاهای جمعی و پاتوق‌های محلی
۶	✓	✓	✓	✓	✓	✓	برآوردن نیازها و دسترسی به امکانات و خدمات لازم
۳	✓	-	✓	-	-	✓	حمایت مالی و اجتماعی
۶	✓	✓	✓	✓	✓	✓	به‌رسمیت شناختن حق امنیت تصرف و سکونت
۵	-	✓	✓	✓	✓	✓	توانمندسازی و مقتدرسازی
۶	✓	✓	✓	✓	✓	✓	ارتقای آگاهی، دانش و سطح سواد
۶	✓	✓	✓	✓	✓	✓	آموزش و مهارت‌آموزی شغلی
۴	✓	-	✓	✓	✓	-	بهبود وضعیت پوشش معابر و پیاده‌روی‌ها
۶	✓	✓	✓	✓	✓	✓	درگیرسازی و مشارکت‌خواهی اجتماعی
۴	-	-	✓	✓	✓	✓	بهبود وضعیت مبلمان و تجهیزات محلی
۶	✓	✓	✓	✓	✓	✓	توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی لازم
۳	-	-	✓	✓	-	✓	مشخص نمودن متولی و نهادهای مسئول
۶	✓	✓	✓	✓	✓	✓	به‌گشت پاکیزگی محیطی
۶	✓	✓	✓	✓	✓	✓	شبکه‌سازی و گسترش شبکه‌های روابط اجتماعی

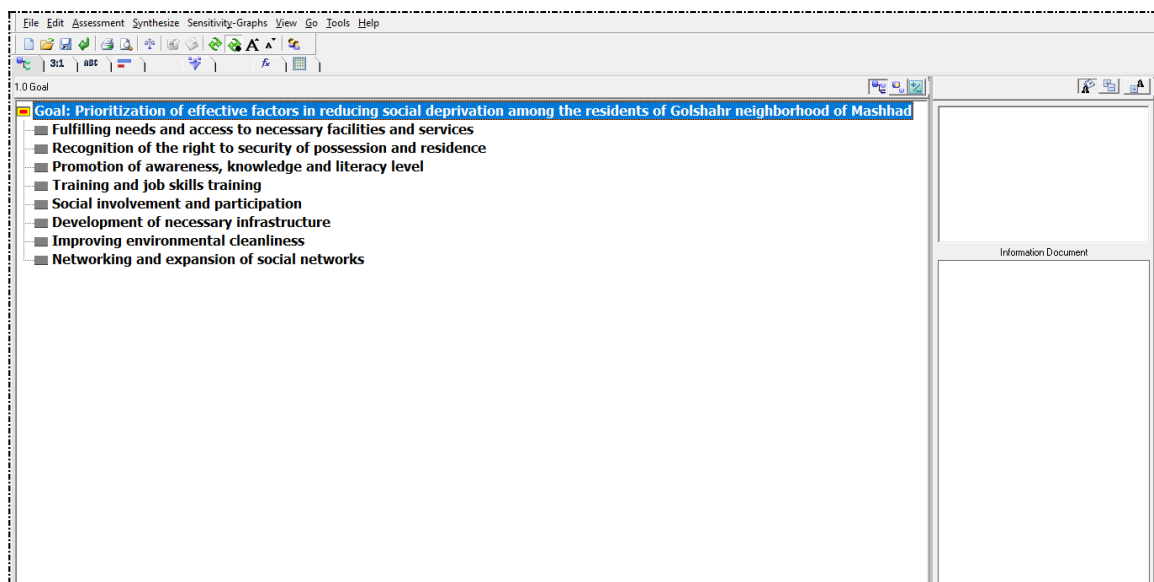
(منبع: یافته‌های پژوهش)

همان‌طور که جدول ۴ نشان می‌دهد، از بین عوامل شناسایی‌شده در پژوهش‌های مختلف در راستای کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی، آن‌هایی که بیشترین تکرار را داشته‌اند، انتخاب شدند که در نهایت موارد زیر به‌عنوان عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر شهر مشهد مطرح شده‌اند:

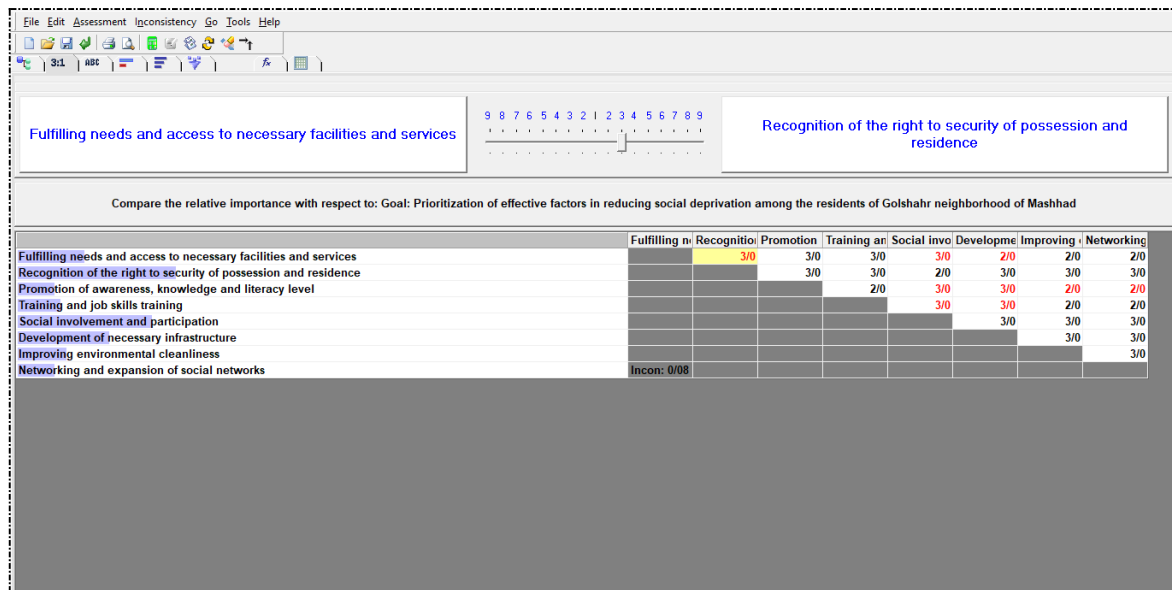
- ✚ برآوردن نیازها و دسترسی به امکانات و خدمات لازم
- ✚ به‌رسمیت شناختن حق امنیت تصرف و سکونت
- ✚ ارتقای آگاهی، دانش و سطح سواد
- ✚ آموزش و مهارت‌آموزی شغلی
- ✚ درگیرسازی و مشارکت‌خواهی اجتماعی
- ✚ توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی لازم
- ✚ به‌گشت پاکیزگی محیطی
- ✚ شبکه‌سازی و گسترش شبکه‌های روابط اجتماعی

□ اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد

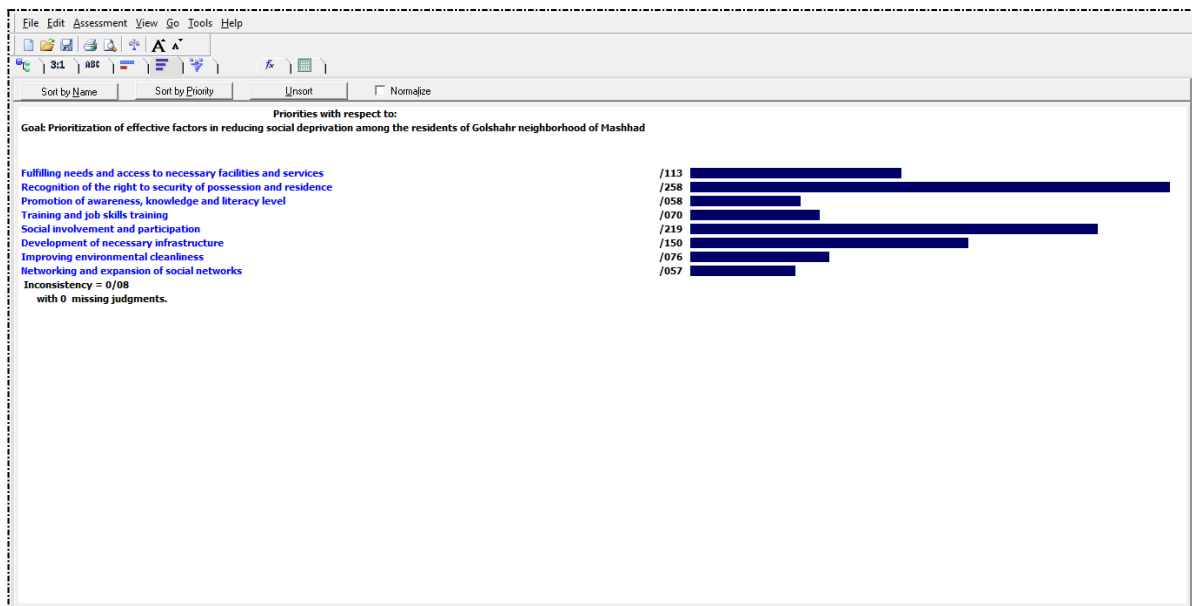
پس از تدوین عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر شهر مشهد، در این بخش با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی و در محیط نرم‌افزار اکسپرت جویس (شکل‌های ۲ تا ۴)، مبتنی بر پرسشگری از ۴۰ نفر از متخصصان و نخبگان مرتبط با موضوع این پژوهش و آشنا به موردپژوهی در سطح شهر مشهد، به اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر این شهر مبادرت شده است.

شکل (۲). ساخت سلسله‌مراتبی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد در محیط نرم‌افزار اکسپرت جویس
(منبع: یافته‌های پژوهش)

شکل (۳). مقایسهٔ دوجه‌دویی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محلهٔ گلشهر شهر مشهد در محیط نرم‌افزار اکسپرت جویس
(منبع: یافته‌های پژوهش)

شکل (۴). امتیاز عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد در محیط نرم‌افزار اکسپرت جویس
(منبع: یافته‌های پژوهش)

پس از وارد نمودن عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محلهٔ گلشهر شهر مشهد به محیط نرم‌افزار اکسپرت جویس (شکل ۲) و در ادامه مبتنی بر نظرات متخصصان و نخبگان، اقدام به مقایسهٔ دوجه‌دویی این عوامل (شکل ۳) شده است که در نهایت امتیاز نهایی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محلهٔ

گلشهر شهر مشهد (شکل ۴) مطابق با جدول ۵ به‌دست آمده است.

جدول (۵). اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد

اولویت	امتیاز	عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد
۴	۰/۱۱۳	برآوردن نیازها و دسترسی به امکانات و خدمات لازم
۱	۰/۲۵۸	به‌رسمیت شناختن حق امنیت تصرف و سکونت
۷	۰/۰۵۸	ارتقای آگاهی، دانش و سطح سواد
۶	۰/۰۷	آموزش و مهارت‌آموزی شغلی
۲	۰/۲۱۹	درگیرسازی و مشارکت‌خواهی اجتماعی
۳	۰/۱۵۰	توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی لازم
۵	۰/۰۷۶	بهگشت پاکیزگی محیطی
۸	۰/۰۵۷	شبکه‌سازی و گسترش شبکه‌های روابط اجتماعی

(منبع: یافته‌های پژوهش)

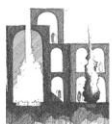
همان‌طور که جدول ۵ نشان می‌دهد، از بین عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد، به‌رسمیت شناختن حق امنیت تصرف و سکونت، درگیرسازی و مشارکت‌خواهی اجتماعی و توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی لازم در جایگاه‌های اول تا سوم قرار گرفتند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر در راستای ارزیابی عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد به رشته تحریر درآمده است. همان‌طور که اشاره شد، امروزه یکی از مهم‌ترین چالش‌های فضایی-کالبدی شهرها، گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی بوده که طی دهه‌های اخیر روند روزافزونی پیدا نموده است. مبتنی بر تحلیل محتوای پژوهش‌های گوناگون، ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی و ازجمله ساکنان محله اسکان غیررسمی گلشهر شهر مشهد با مسائل و مشکلات عدیده‌ای مواجه هستند؛ اما در این بین، یکی از مهم‌ترین چالش‌های این ساکنان، احساس محرومیت و طردشدگی اجتماعی است.

محرومیت اجتماعی وضعیتی است که در آن، افراد از دسترسی به حقوق مختلف، فرصت‌ها و منابعی که به‌طور معمول برای زیست و زندگی آن‌ها در نظر گرفته شده، منع شده باشند. در حقیقت، محرومیت اجتماعی صرفاً در ارتباط با مفاهیم مادی و فقر نیست، بلکه به معنای نسبی پاداش‌های جامعه اعم از حیثیت، قدرت، منزلت اجتماعی و فرصت‌های مشارکت است و به‌نوعی حقوق شهروندی و سیاسی را در برمی‌گیرد و حتی به نابرابری جنسیتی نیز مربوط می‌شود که این مسئله در عمل منجر به افزایش شکاف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، افزایش مسائل روانی و سلامتی و همچنین نارضایتی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی در سطح شهرها شده است.

این پژوهش پس از مرور مبانی و مفاهیم مرتبط، مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی و متناسب با شرایط محلات سکونتگاه‌های غیررسمی شهر مشهد، به تدوین عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در سطح محله گلشهر این شهر اقدام نموده و در ادامه با مراجعه به ۴۰ نفر از متخصصان و نخبگان مرتبط با موضوع این پژوهش و آشنا به مورد پژوهی، با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی و در محیط نرم‌افزار اکسپرت جویس به اولویت‌بندی این عوامل پرداخته است.

نتایج این پژوهش نشان داد که برآوردن نیازها و دسترسی به امکانات و خدمات لازم، به رسمیت شناختن حق امنیت تصرف و سکونت، ارتقای آگاهی، دانش و سطح سواد، آموزش و مهارت‌آموزی شغلی، درگیرسازی و مشارکت‌خواهی اجتماعی، توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی لازم، بهگشت پاکیزگی محیطی و شبکه‌سازی و گسترش شبکه‌های روابط اجتماعی ازجمله عوامل مؤثر بر کاهش محرومیت اجتماعی در میان ساکنان محله گلشهر شهر مشهد محسوب می‌شوند و همچنین از دید متخصصان، به رسمیت شناختن حق امنیت تصرف و سکونت (با امتیاز ۰/۲۵۸)، درگیرسازی و مشارکت‌خواهی اجتماعی (با امتیاز ۰/۲۱۹) و توسعه زیرساخت‌های زیربنایی و روبنایی لازم (با امتیاز ۰/۱۵۰) به ترتیب در جایگاه‌های اول تا سوم از حیث تأثیرگذاری بیشتر قرار دارند.

منابع

- ایراندوست، کیومرث (۱۳۸۸). سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- ایراندوست، کیومرث؛ اعظمی، محمد و تولایی، روح‌الله (۱۳۹۳). شاخص‌های تعریف و تعیین سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران. فصلنامه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال ششم، شماره ۲۱، صفحات ۴۰-۴۳.
- آسوبار، خالص (۱۳۹۸). چارچوب برنامه‌ریزی برای بازآفرینی پایدار محلات اسکان غیررسمی (مورد پژوهی: محله اسلام‌آباد شهر ارومیه)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- جوانمرد، کمال (۱۴۰۰). بررسی جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر محرومیت اجتماعی در بین جوانان ۱۹ تا ۳۰ ساله شهر کهنوج. مطالعات توسعه اجتماعی ایران، دوره ۱۴، شماره ۵۳، صفحات ۲۷۰-۲۵۵.
- دلبری، علی و داودی، علیرضا (۱۳۹۱). کاربرد تکنیک فرآیند تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) در رتبه‌بندی شاخص‌های ارزیابی جاذبه‌های توریستی. مجله تحقیق در عملیات و کاربردهای آن، سال نهم، شماره دوم، صفحات ۷۹-۵۷.
- سرور، رحیم و روستا، مجید (۱۳۹۳). اصول و مبانی توانمندسازی محلات هدف برنامه‌های نوسازی و بهسازی شهری (سکونتگاه‌های غیررسمی و بافت‌های فرسوده)، تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- سفیری، خدیجه و میرزائی، معصومه (۱۴۰۱). تجربه زیسته دختران حاشیه‌نشین از مفهوم «محرومیت»: مورد مطالعه منطقه حاشیه‌نشین دولت‌آباد استان کرمانشاه. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، سال ۱۱، شماره پیاپی ۳۶، شماره ۱، صفحات ۵۴-۳۳.
- شرکت بازآفرینی شهری ایران (۱۳۹۷). بازآفرینی شهری پایدار در محدوده‌ها و محله‌های ناکارآمد شهری، معاونت مسکن و ساختمان، وزارت راه و شهرسازی، چاپ اول، نشر نی.
- صابری‌فر، رستم (۱۴۰۰). بررسی اثر احساس محرومیت بر بهزیستی اجتماعی در بافت‌های ناکارآمد شهری (نمونه موردی: شهر مشهد). مطالعات جامعه‌شناختی شهری، سال ۱۱، شماره ۳۸، صفحات ۲۶-۱.
- علیتاجر، سعید؛ سجاد زاده، حسن؛ سعادت‌ی وقار، پوریا و شهبازی، مهرداد (۱۳۹۵). نقش عوامل کالبدی در اجتماع‌پذیری سکونتگاه‌های غیررسمی (مطالعه موردی: محله‌های حصار امام خمینی و دیزج همدان). نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال هفتم، شماره ۲۴، صفحات ۸۲-۶۱.
- فروغ‌زاده، سیمین (۱۴۰۱). بررسی تجربه محرومیت در میان زنان با تأکید بر خانواده و محله (مورد مطالعه: زنان ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی التیمور مشهد). مطالعات جنسیت و خانواده، سال ۹، شماره ۲، صفحات ۱۷۹-۱۴۹.
- مختارزاده، صفورا؛ قلعه‌نویی، محمود و خیرالدین، رضا (۱۳۹۸). تحلیل ارتباط میان جدا افتادگی کالبدی و محرومیت چندگانه در مناطق شهری: بررسی موردی: محلات شهر اصفهان. نامه معماری و شهرسازی، شماره ۲۴، صفحات ۴۶-۲۹.
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). نتایج هشتمین سرشماری عمومی نفوس و مسکن.
- موسوی، میرنجف و یزدانی چهاربرج، رسول (۱۳۹۴). تحلیل تناسب کاربری اراضی برای توسعه شهر تبریز با استفاده از مدل

- AHP- OWA. پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، دوره ۳، شماره ۳، صفحات ۳۸۱-۳۶۱.
- Amado, M., Poggi, F., Martins, A., Vieira, N., & Amado, A. (2018). Transformation of Informal Settlements: Case of Cape Vert. Peer-reviewed, p, 1-17, version available at Sustainability, 10, 2571; doi: 10.3390/su10072571.
- Department for International Development. (2005). Reducing poverty by tackling social exclusion.
- Farouk Hassan, Gh. (2012). Regeneration as an approach for the development of informal settlements in Cairo metropolitan, Alexandria Engineering Journal. doi:10.1016/j.aej.2012.02.003.
- Olufemi, O. A., & Pauline, A. (2018). Regeneration- A Pragmatic Approach to Informal Settlement Development of Abesan Lagos, Nigeria. Sociology and Anthropology 6(9), 717-728, DOI: 10.13189/sa.2018.060904.
- Poverty Strategy Document. (2015). National Strategic for poverty reeducation and for Social Inclusion.
- Prattley, J., Buffel, T., Marshall, A., & Nazroo, J. (2020). Area effects on the level and development of social exclusion in later life. Social Science & Medicine, Volume 246, 112722, <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.112722>.
- Sofianou, E. (2015). Regeneration of Informal Settlements towards Sustainability: A Case Study Paraskevi-Kali SOFIANO, Greece, From the Wisdom of the Ages to the Challenges of the Modern World Sofia, Bulgaria, pp. 1-19.
- United Nations. (2019). World Urbanization Prospects the 2018 Revision.